

ANÀLISI DE L'HÀBITAT D'ÈPOCA IBERO-ROMANA A LA ZONA DE L'ALBORNAR (SANTA OLIVA, BAIX PENEDEÈS)

JOSEP MARIA MACIAS I SOLÉ
JOSEP ANTON REMOLÀ I VALLVERDÚ

La intervenció arqueològica prèvia a la construcció del Circuit de Proves i Laboratori de l'Automòbil de Catalunya a la zona de l'Albornar (Baix Penedès) ha comportat la localització de quatre jaciments d'època ibero-romana (segles II-I a. C.). En un dels jaciments, ja conegut (l'Albornar), es van recuperar restes del que hauria estat un petit establiment agrícola. En un altre, inèdit (Camps 24/25), es va documentar un interessant forn ceràmic.

ANÀLISI DE L'HÀBITAT D'ÈPOCA IBERO-ROMANA A LA ZONA DE L'ALBORNAR (SANTA OLIVA, BAIX PENEDEÈS)

INTRODUCCIÓ

La construcció del Circuit de Proves i Laboratori de l'Automòbil de Catalunya (Institut d'Investigació Aplicada de l'Automòbil), situat entre els termes municipals de la Bisbal del Penedès, Banyeres del Penedès, Albinyana, Santa Oliva i Llorenç del Penedès (Baix Penedès), va motivar una intervenció arqueològica promoguda pels Serveis Territorials d'Arqueologia amb el finançament del Departament de Cultura de la Generalitat i IDIADA i realitzada per l'empresa CODEX SCCL - ARQUEOLOGIA I PATRIMONI.

L'àrea afectada ocupa una franja rectangular d'aproximadament 6 km² de superfície, situada en l'angle que formen la intersecció de les autopistes A-2 i A-7. Sobre aquesta zona es va aplicar una metodologia de treball sistemàtica que incloïa la prospecció intensiva de tots els terrenys, la delimitació de les àrees d'expectativa arqueològica detectades i l'excavació extensiva dels jaciments existents. Fruit d'aquesta intervenció va ser la localització de quatre jaciments de naturalesa diversa, però que mantenen en comú la seva adscripció al període que anomenem tardo-ibèric o ibero-roma (segles II-I a. C.), amb una fase més antiga (segles IV-III a. C.) documentada en un dels jaciments (jaciment de l'Albornar).

Aquestes dades ens permeten esbrinar el comportament arqueològic d'aquesta zona durant un període històric d'intensa activitat humana, com ha quedat de manifest en els treballs realitzats en l'entorn per part de diversos investigadors (v. *Bibliografia*).

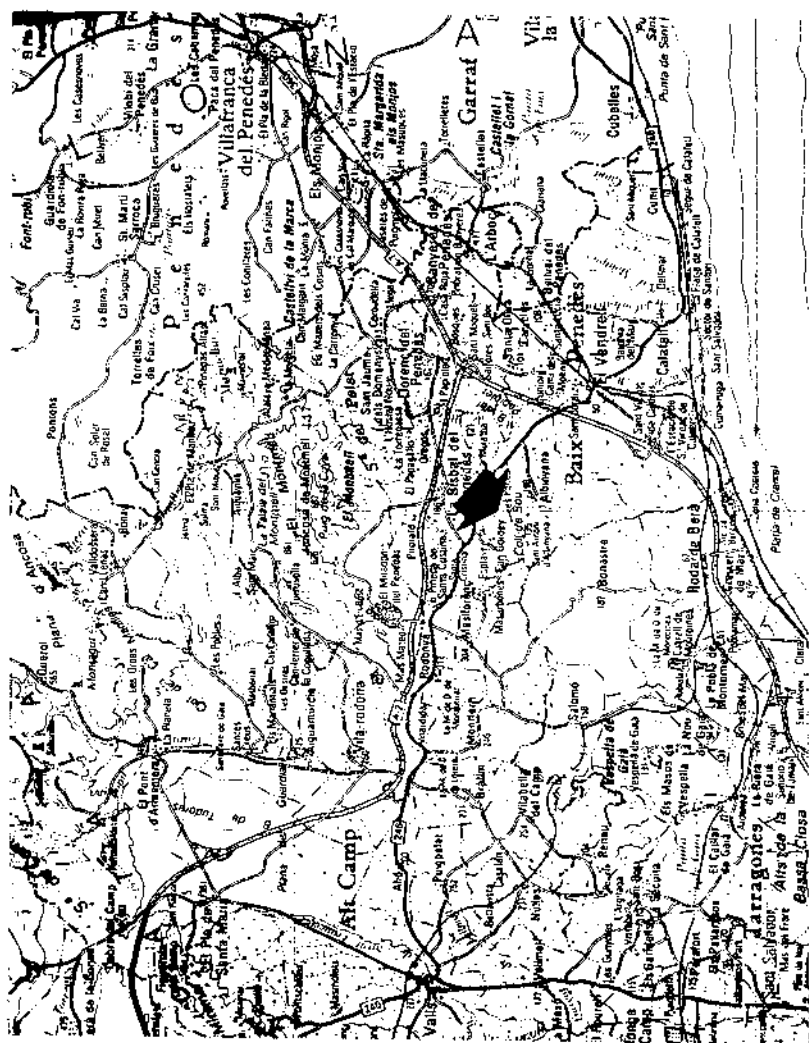
ENTORN FÍSIC

Es tracta d'una zona relativament planera amb suaus ondulacions, ocupada per terres de conreu i travessada de nord a sud per diversos cursos d'aigua de ritme espasmòdic (torrent de l'Albornar, torrent Mal, etc.) que, originats en les vessants de la serra del Montmell, desguassen en la riera de la Bisbal. Geològicament, està situada en el marge occidental de la depressió neògena del Penedès, limitada pels relleus de les serralades costaneres Pre-litoral i Litoral i constitueix una estreta franja de 7-10 quilòmetres d'amplada que excedeix els 100 quilòmetres de longitud, orientada ENE-WSW. La depressió del Penedès té un modelat geomorfològic molt suau (alçàries entre els 120 i 140 m), que correspon al peu de muntanya de la Serra del Pelat (413 m).

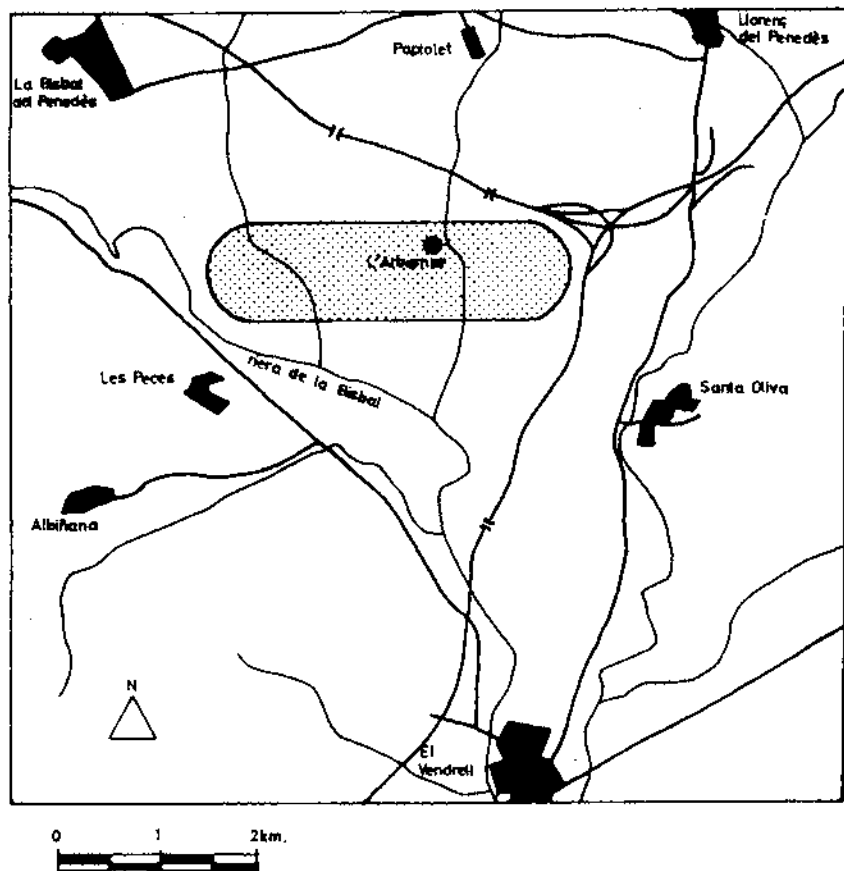
La intensa activitat agrícola que s'ha desenvolupat des de fa temps en la zona ha comportat la degradació de gran part de les restes arqueològiques, fet que, com veurem més endavant, ha limitat les possibilitats d'interpretació de les dades obtingudes durant la intervenció arqueològica de camp.

ANTECEDENTS

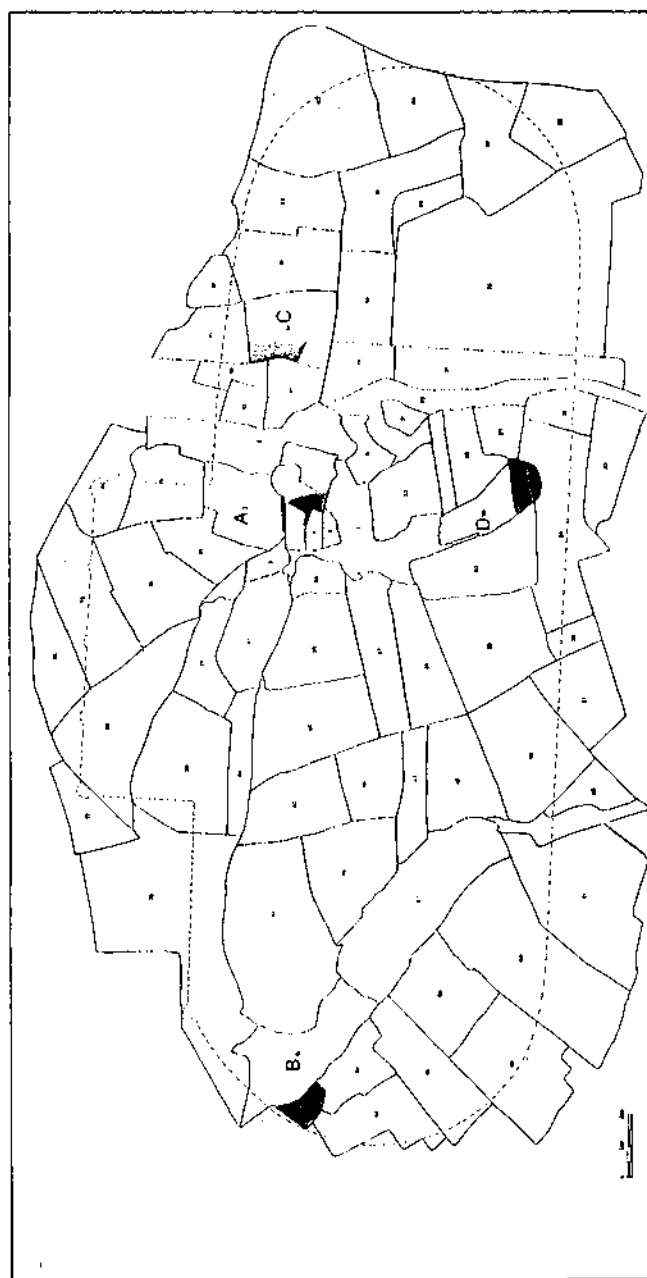
Les primeres notícies de l'existència de restes antigues en aquesta zona es troben en l'«Inventario Nacional de Folios Arqueológicos» (*Noticiario Arqueológico Hispánico* I, 1952), on es relacionen un total de 12 jaciments (números 279, 296-300, 307-312), majoritàriament d'època ibero-romana, corresponents als termes municipals d'Albinyana, Banyeres del Penedès i la Bisbal del Penedès. D'aquests, dos se situen dins dels terrenys que ens ocupen: el jaciment de l'Albornar (número 296) i el jaciment de Mas d'En Busquets. Posteriorment, Jean-Gérard Gorges (1979) inclou els jaciments inventariats en el seu catàleg de vil·les i, finalment, Benjamí Català (1987, 13), fent un repàs a la història de les

Plànol de situació general del Circuit de Proves i Laboratori de l'Automòbil de l'Albormar.

Plànol de situació del Circuit de Proves i Laboratori de l'Automòbil de l'Albarnar.

Plànol dels camps prospectats amb indicació dels jaciments localitzats: A: l'Albornar. B: Mas d'En Busquets. C: Camps 14/15. D: Camps 24/25.

masies de la Bisbal de Penedès i rodalies, assenyala diverses troballes de ceràmica i monedes d'època ibèrica i romana, la majoria ja enregistrades en l'«Inventario Nacional de Folios Arqueológicos».

ANÀLISI DELS RESULTATS

Les dades obtingudes fan referència a quatre nuclis amb evidències d'ocupació durant època ibero-romana (per la denominació dels jaciments s'empra la numeració de camps usada durant la prospecció): l'Albornar (Camps 1/2), Mas d'En Busquets (Camp 53), Camps 14/15 i Camps 24/25. Únicament, en el primer d'ells (l'Albornar) es va poder determinar l'existència d'evidències corresponents a un moment anterior que, *grosso modo*, podem situar en els segles IV-III a. C.

El jaciment de l'Albornar és, juntament amb el forn ceràmic dels Camps 24/25, el que ha proporcionat restes arqueològiques de major entitat, tot i que l'acció erosiva dels treballs agrícoles i la implantació posterior d'un camí en rasa (camí antic de Valls a Vilafranca) que secciona el jaciment han condicionat la seva interpretació tan estructural com estratigràfica. Es troba situat sobre un petit turó amb un suau descens envers el nord, sud i oest que enllaça amb una extensa plana, i limitat per l'est pel torrent de l'Albornar.

Es van excavar dos sectors (1100 i 2100), en el primer es van documentar tres possibles àmbits definits per murs de pedra travada amb fang, en dos dels quals s'exhumaren tres sitges. En el sector 2100 es va localitzar una habitació rectangular, amb l'eix llarg orientat de NE a SE, compartimentada per un mur interior. Respecte a les fases d'ocupació, en el sector 1100 es documenta una primera fase evidenciada per dues sitges (1185 i 1168) i, possiblement, els murs 1110, 1116, 1117 i 1122 i la línia de paviment 1173 que podem situar amb anterioritat a finals del segle III/principis del II a. C., moment en el qual s'amortitzen les sitges. A l'entorn d'aquestes dates s'inicia la segona fase, a la qual corresponen les estructures restants, que finalitza, pels materials recuperats en els nivells d'enderroc, entre mitjan/segona meitat del segle I a.C. (CODEX, en premsa).

A uns 1.800 metres lineals del jaciment de l'Albornar, es localitza el jaciment de Mas d'En Busquets, situat en el cim d'un petit turó amb un

lleu descens vers l'oest, vora el torrent Maí, a l'est, i la riera de la Bisbal, a l'oest. Malgrat l'abundància de material arqueològic en superfície, els resultats de l'excavació es van limitar a la localització de dos nivells estratigràfics d'època ibèrica de naturalesa incerta i una sitja farcida amb materials arqueològics datables entre els segles II i I a. C.

A aproximadament 450 metres lineals al nord-est del jaciment de l'Albornar, es va documentar una concentració de material arqueològic en superfície que afectava la partió entre els camps 14 i 15, estenent-se sobre un terreny planer a l'esquerra del torrent de l'Albornar. L'única dada obtinguda durant la delimitació fa referència a la troballa de la filada inferior d'un mur associat a un nivell estratigràfic d'escassa potència amb alguns fragments de ceràmica comuna oxidada ibèrica.

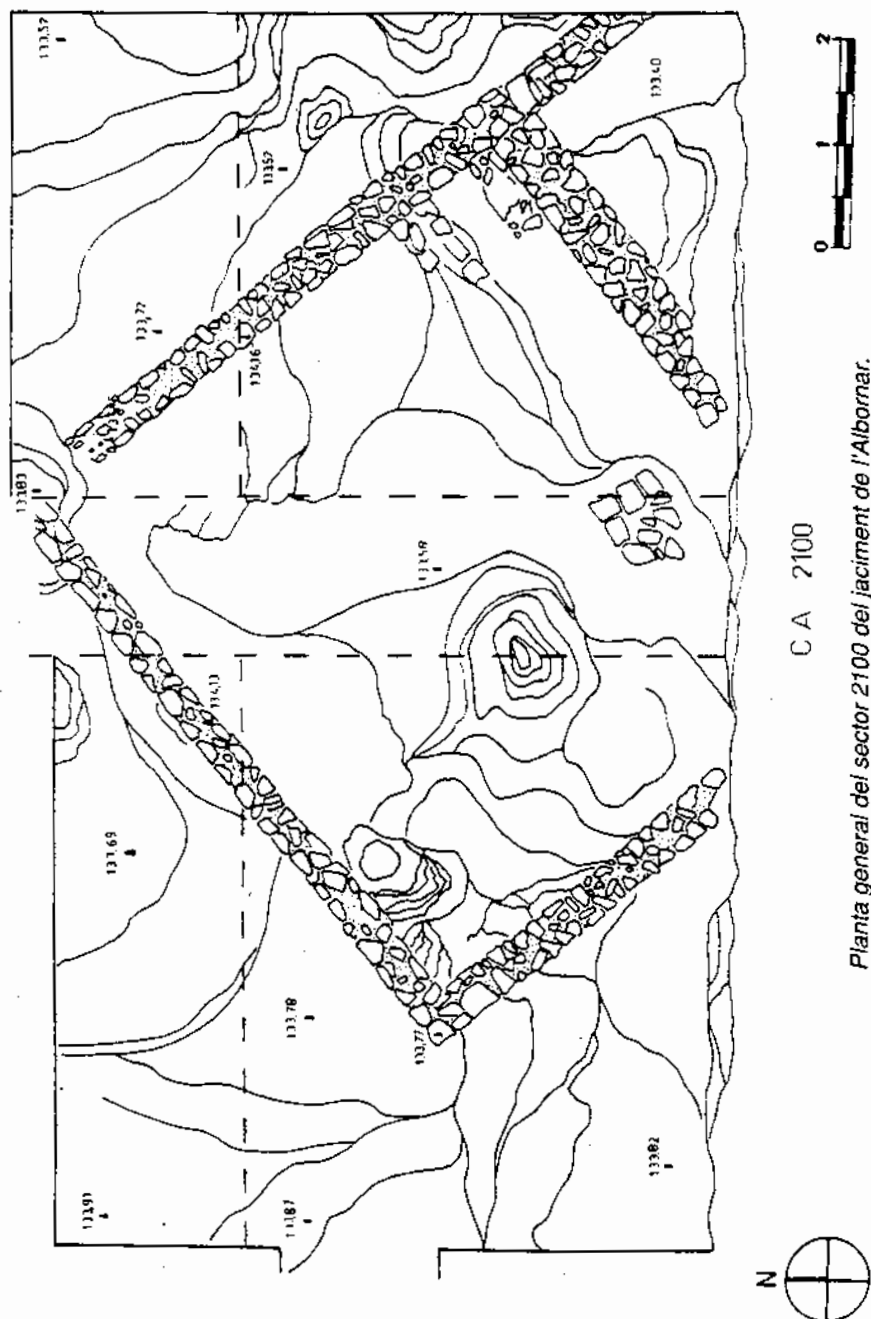
A la banda sud del circuit, a uns 600 metres lineals del jaciment de l'Albornar i sobre un turonet afeixat es va localitzar en els Camps 24/25, a més de dues sitges i un nivell estratigràfic d'incerta interpretació, un forn ceràmic força ben conservat.

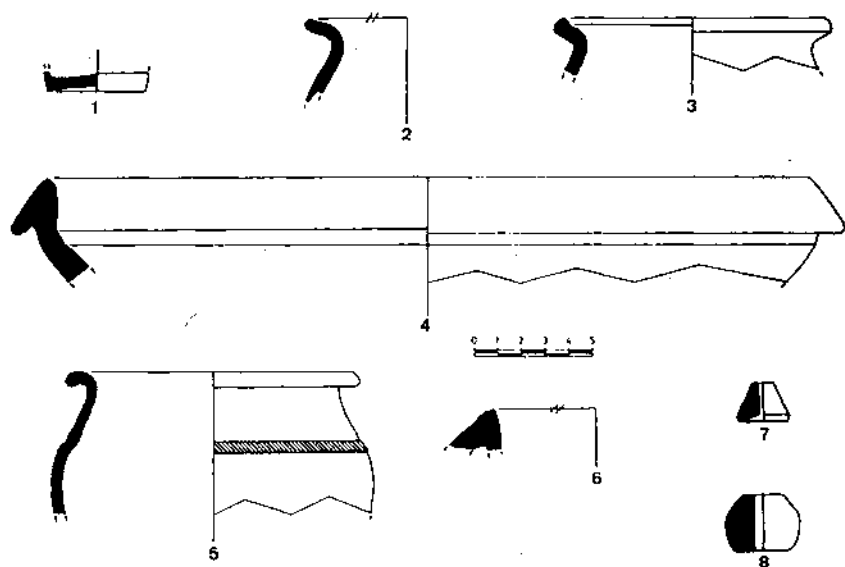
Aquest forn fou construït en un lleuger vessant natural, retallant en part el subsòl geològic. El retall és folrat amb murs de pedra seca d'amplada irregular, la longitud dels quals només ha estat documentada en la seva superfície interna. L'àmbit interior, delimitat per aquestes parets, presenta una planta rectangular d'aproximadament 3,86 metres d'amplada per 5 metres de llargària.

Recolzant-se sobre els murs anteriorment esmentats, es documenten tres parets de tàpia que defineixen l'espai corresponent a la cambra de combustió: 2,30 m d'amplada per uns 2,70 m de llargària. Aquests murs tenen un gruix homogeni, entorn els 80 cm, i la seva superfície interna està recoberta amb capes d'argila que protegeix l'estructura de les altes temperatures de la cambra de foc.

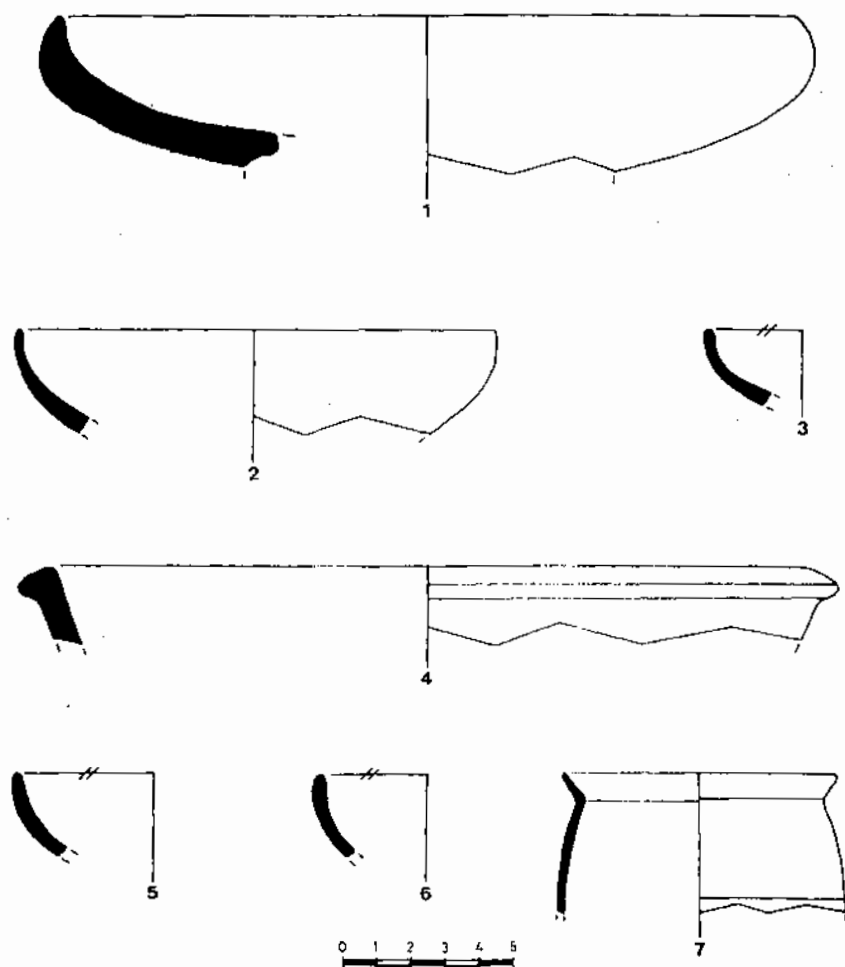
La cambra de combustió o de foc és l'àmbit de cocció del combustible (CUOMO DE CAPRIO 1972) però també, segons alguns investigadors, l'indret on desemboca l'escalfor procedent del *praefurnium*, situant el foc a l'entrada d'aquest (LE NY 1988 seguint DUHAMEL 1979). Quant al forn objecte d'aquesta descripció, no disposem de suficients indicis que permetin esbrinar si la combustió es generà exclusivament en la cambra de foc o si aquesta es desenvolupà també en l'àmbit del *praefurnium*.

Materials procedents dels nivells d'enderroc i abandonament del sector 2100 del jaciment de l'Albornar (UE 2105): 1.- Parets fines. 2-4.- Ceràmica comuna oxidada. 5.- Ceràmica grollera reduïda. 6.- Àmfora greco-itàlica. 7-8.- Fussaiïoles.

Materials procedents dels nivells d'enderroc i abandonament del sector 2100 del jaciment de l'Albornar (UE 2107): 1.- Ceràmica àtica (tipus Lamboglia 21). 2-3.- Ceràmica Campaniana A (tipus Morel 2984c). 4.- Ceràmica Campaniana A. 5-6.- Ceràmica Campaniana B (tipus Morel 2255a). 7.- Parets fines.

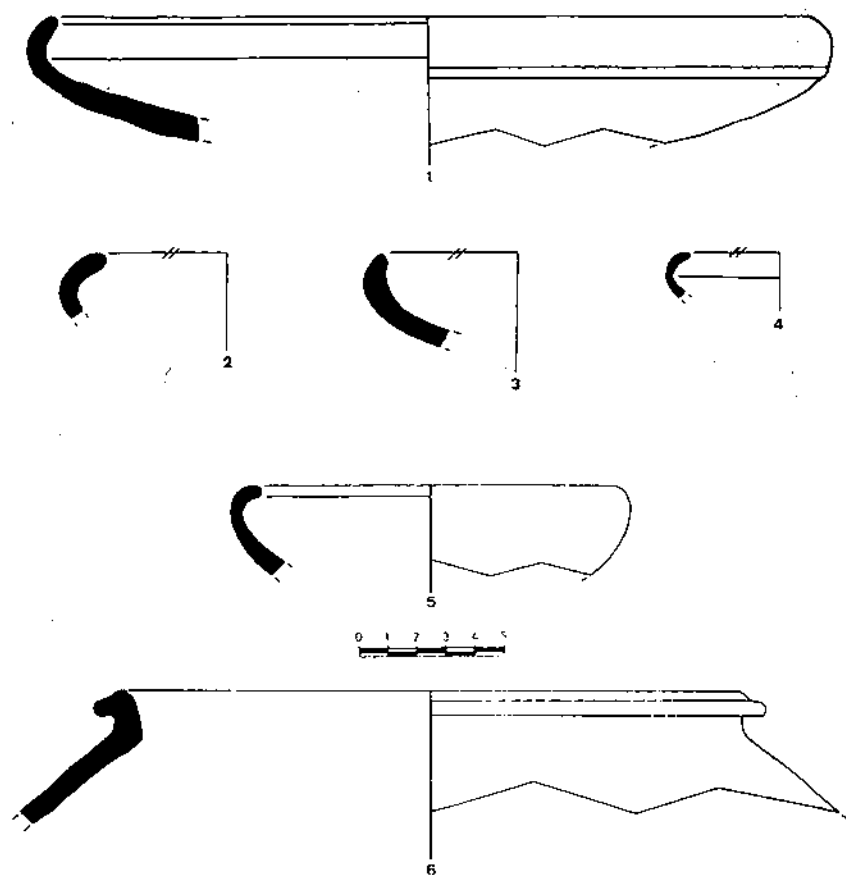
Pel que fa a l'estructuració interna de la cambra de combustió, aquest forn presenta sis arcs de suport de la graella. Aquests arcs, però, s'han conservat amb desigual alçada i tots fragmentats en la part superior o central. Estan fets mitjançant tovots quadrats que mesuren entre 22 i 24 cm per cada costat per un gruix que oscil·la entre els 6 i 8 cm, i lligats amb argila.

A l'entrada de la cambra i pel costat sud, s'ha conservat el *praefurnium* o àmbit d'accés a la cambra de foc, per on es podia realitzar la introducció del combustible durant el procés de cocció. Com en la majoria dels casos coneguts, presenta una forma de corredor, amb una longitud aproximada de 1'90 m per una amplada que oscil·la entre el 1'50 a l'interior i 1 m a l'exterior del forn. Aquest àmbit, delimitat per parets d'argila, es troba a la mateixa cota que la cambra de combustió.

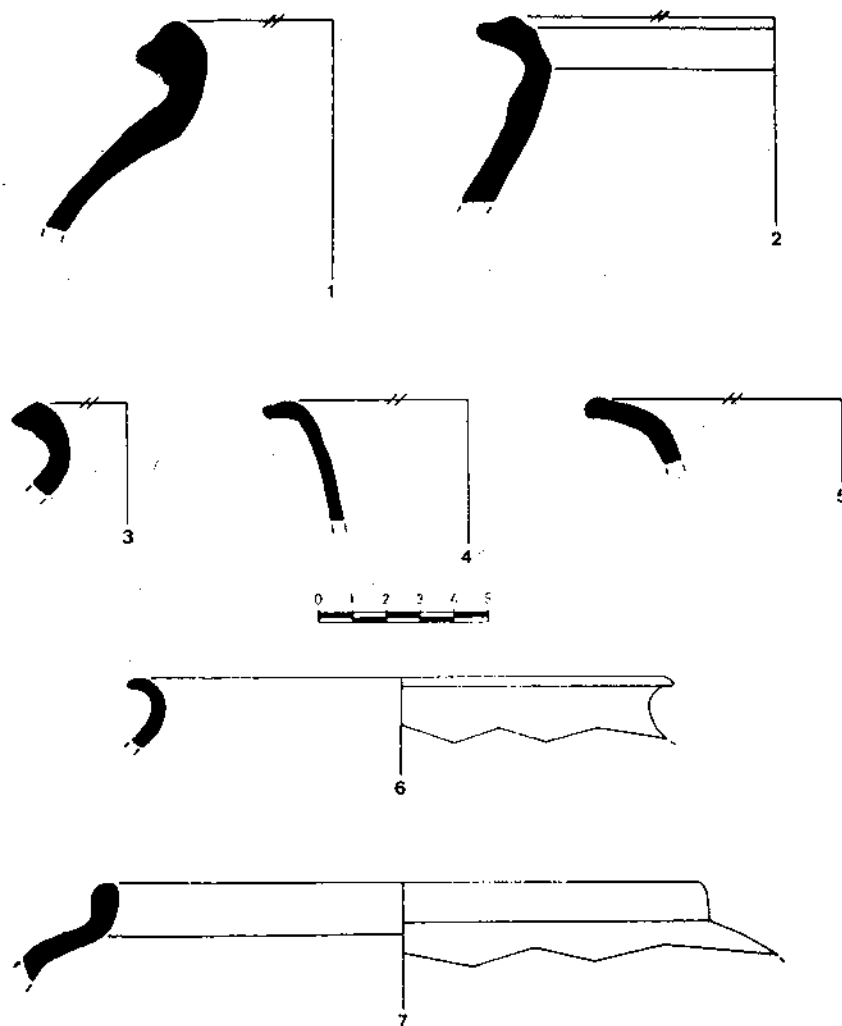
Cada arc recolza en dos murs laterals fets de tapial que finalitzen en la part superior amb una filada de tovots i, a la vegada, esdevenen igualment elements de suport de la graella. Alhora, tant els arcs com els murs de suport es fonamenten en dues banquetes corregudes al llarg dels costats llargs de la cambra. L'amplada d'aquestes banquetes oscil·la entre els 50 i 65 cm i l'alçada queda compresa entre els 35 i 45 cm. D'aquesta manera, l'espai presumptament destinat a la combustió és el cobert per l'amplada dels arcs i comprès entre les dues banquetes internes. Aquest àmbit té una llargària de 2'60 m i una amplada que oscil·la entre 1'10 m a l'extrem final i 1'30 m al començament.

Aquest tipus de sustentació permet augmentar enfront altres sistemes —pilars, murs, «mènsules»— la capacitat de resistència en repartir millor el pes de la graella i de la fornada, permetent que les cambres de cocció dels forns s'engrandeixin i, per tant, incrementin la producció del taller.

Altrament, a l'extrem nord de la cambra de combustió, s'ha documentat en el mur de tancament un lleuger entrant de 32 cm d'amplada per 6/7 cm de fondària i, en la part central, un orifici circular que sembla travessar el mur de tàpia. Aquesta estructura pot relacionar-se amb l'empremta o encaix d'una mena de conducte de circulació d'aire, sent un element a obstruir o no en funció del grau de cocció desitjat. A la vegada, en la part superior del mur de tancament i a cada costat d'aquest encaix, s'han documentat dos retalls semicirculars, amb les superfícies cuites i de funcionalitat no determinada.

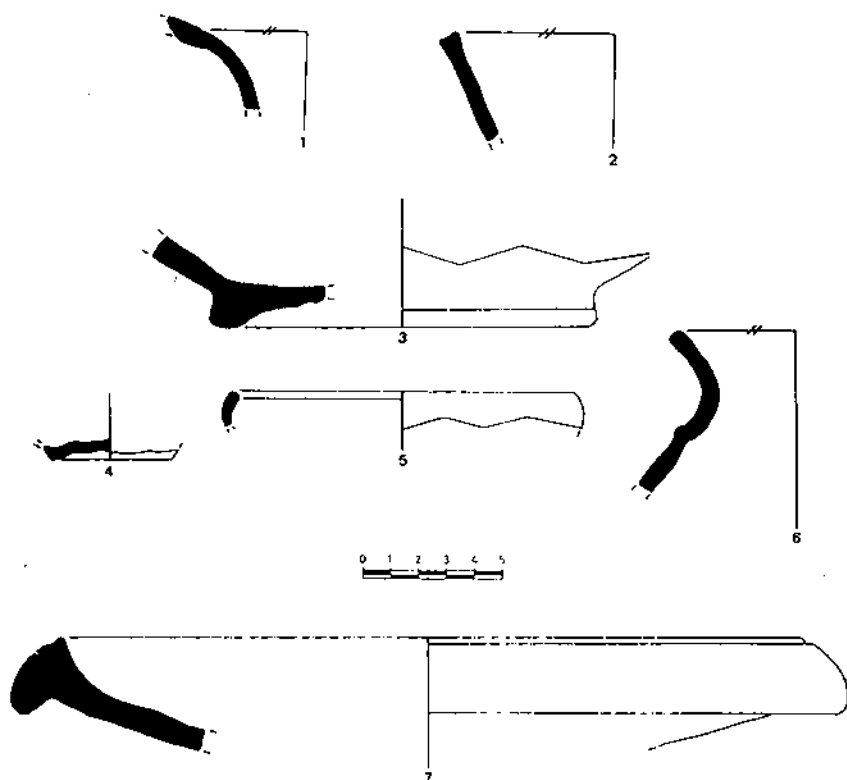

Materials procedents dels nivells d'enderroc i abandonament del sector 2100 del jaciment de l'Albornar (UE 2107): 1-6.- Ceràmica comuna oxidada.

Materials procedents dels nivells d'enderroc i abandonament del sector 2100 del jaciment de l'Albornar (UE 2107): 1-7.- Ceràmica comuna oxidada.

Materials procedents dels nivells d'enderroc i abandonament del sector 2100 del jaciment de l'Albornar (UE 2107): 1-4.- Ceràmica comuna oxidada. 5-6.- Ceràmica comuna reduïda. 7.- Ceràmica comuna oxidada.

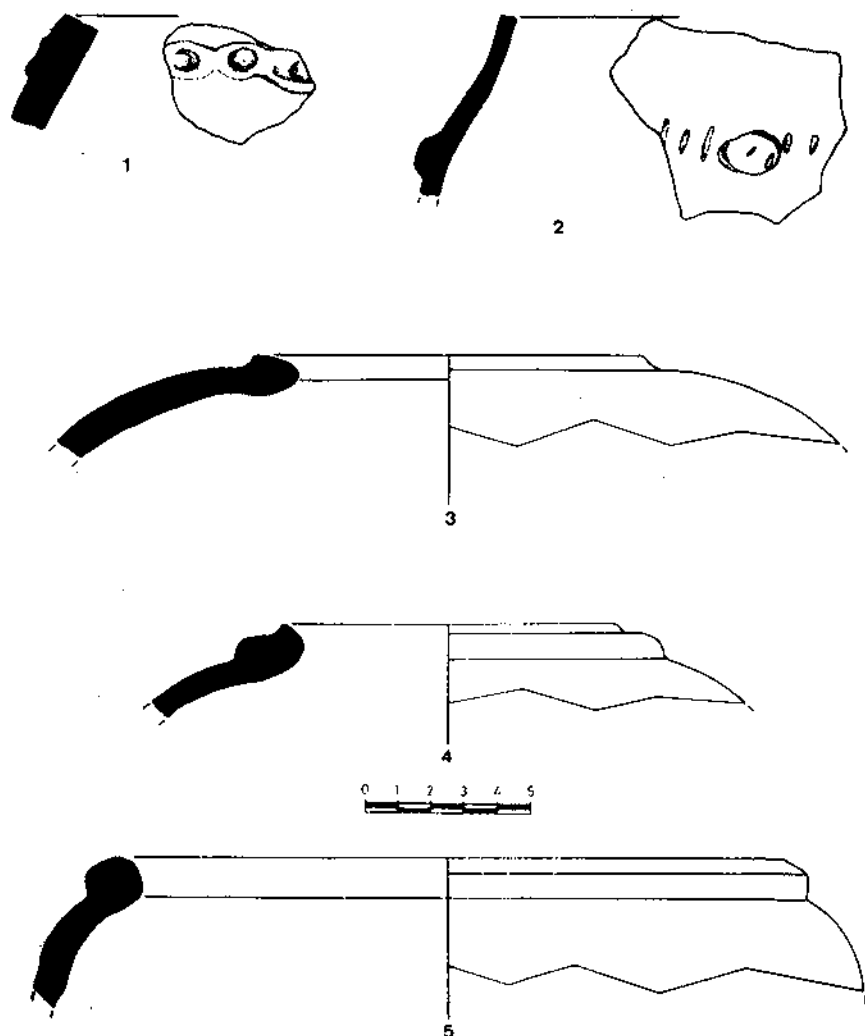
Un altre fet observat és la presència de petits retalls circulars de 8 a 12 cm de diàmetre i 1 o 2 cm de fondària, identificats en la part superior de les banquetes interiors i en l'espai comprès entre els murs laterals. La funcionalitat d'aquests elements encara no ha estat determinada.

Malauradament, no hem pogut documentar cap resta de la graella així com de possibles elements corresponents als elements de suport de la vaixela en l'interior del laboratori. A igual que en la majoria dels paral·lels arqueològics, tampoc no s'ha recuperat la cambra de cocció, àmbit que en molts casos s'havia de refer constantment a causa dels desperfectes de cada cuita. Pel que fa a les dimensions d'aquest àmbit, possiblement foren les mateixes mesures que la cambra de cocció, recolzant les parets del laboratori sobre els murs perimetrals de tàpia anteriorment descrits.

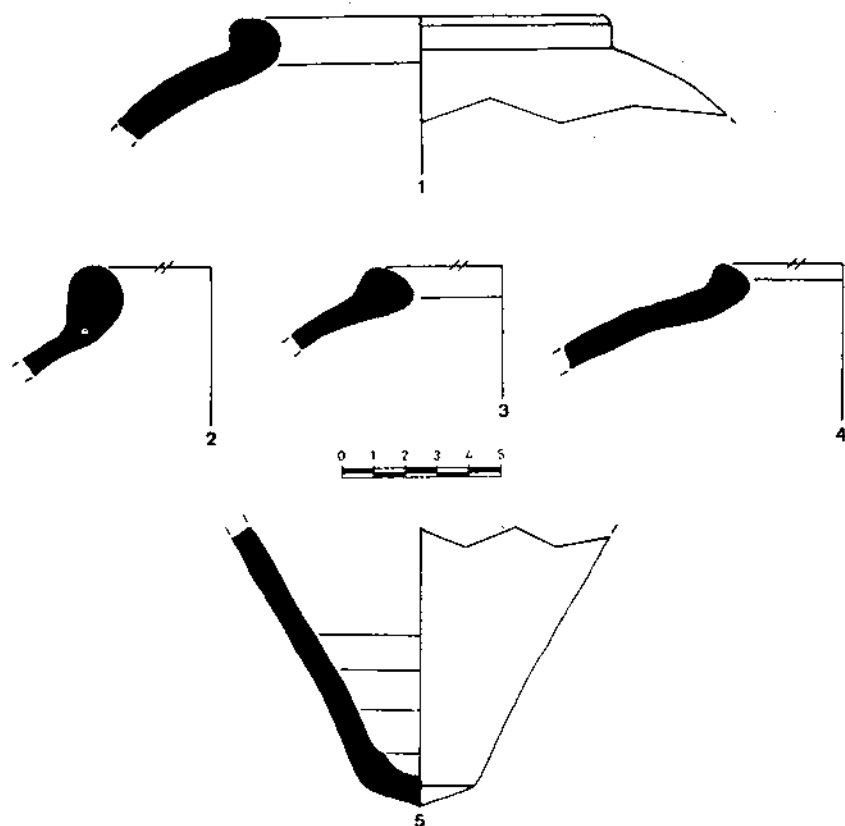
No ha estat possible localitzar l'abocador del forn i pel que fa a la producció només podem assenyalar la troballa d'un fragment de tegula amb clars indicis de sobrecció. En relació a aquest tema, també hem de fer esment de la troballa de fragments de ceràmica comuna amb clars indicis de deformació per un excés de cocció en els nivells superficials i d'enderroc del jaciment de l'Albornar situat, com ja hem dit, a uns 450 metres d'aquest forn.

En l'entorn geogràfic més proper es documenten altres forns: el de Botarell (Baix Camp), Antigons (Baix Camp), Castellvell (Baix Camp), Fontscaldes (Alt Camp), etc. El primer d'aquests (BERMÚDEZ/MASSÓ 1988) ha estat datat en època tardo-republicana en funció de criteris estrictament tipològics i, segons els seus excavadors, presentaria un pilar central de suport de la graella. L'altre exemple, molt més conegut i problemàtic, és el forn de Fontscaldes, estructurat en planta rectangular i amb un suport de graella constituït per petits murs laterals amb arcs de suport (BERMÚDEZ/TOVAR, TOVAR/BERMÚDEZ/ MASSÓ/RAMON 1989 i TOVAR 1990).

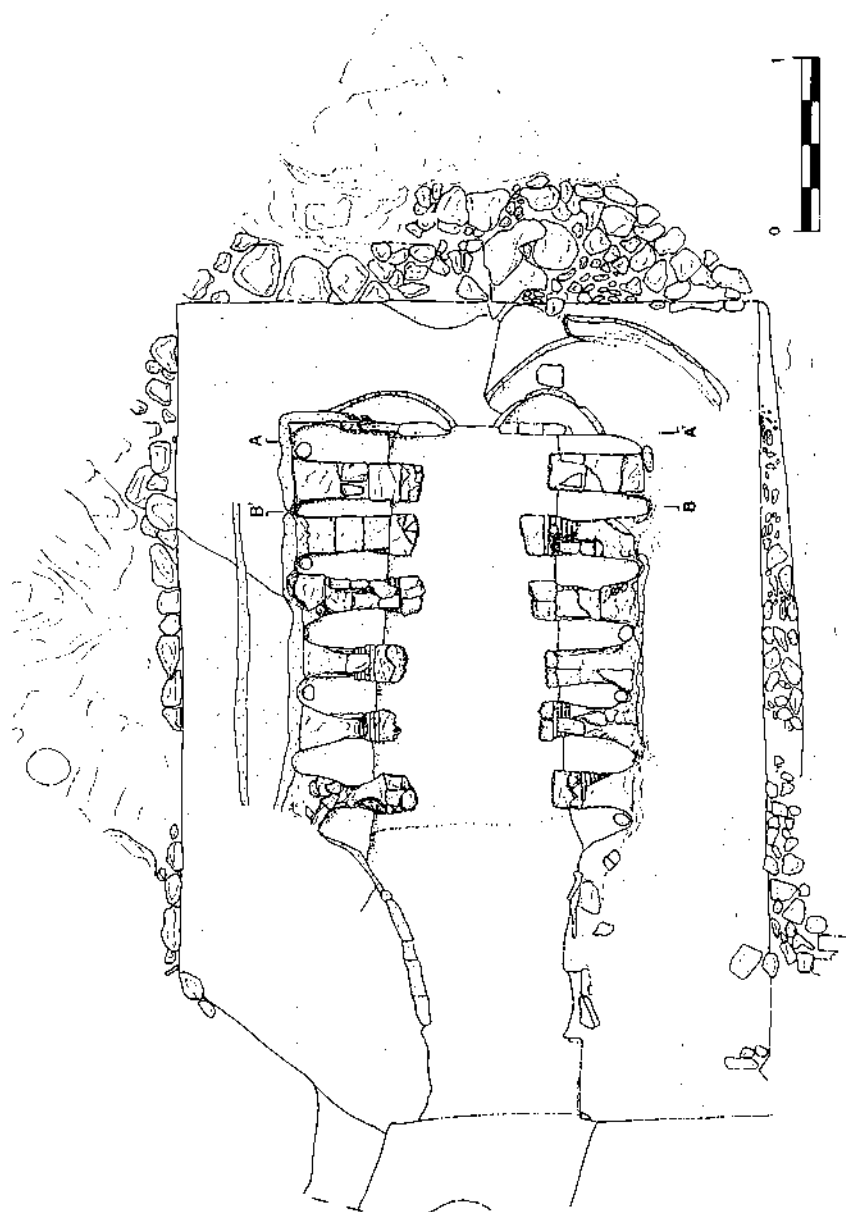
Tot i que no disposem, tant en el jaciment de l'Albornar com en altres casos, de dades suficientment clarificadores, l'opinió més generalitzada és que la implantació d'aquests forns respon a l'aplicació de mètodes constructius romans (la majoria d'aquells on s'ha pogut determinar la producció elaboraven materials ceràmics de construcció i contenidors amfòrics romans).

*Materials procedents dels nivells d'enderroc i abandonament del sector 2100 del jaciment de l'Albornar (UE 2107): 1-2.- Ceràmica reduïda a mà.
3-5.- Àmfores ibèriques.*

Materials procedents dels nivells d'enderroc i abandonament del sector 2100 del jaciment de l'Albornar (UE 2107): 1-5.- Àmfores ibèriques.

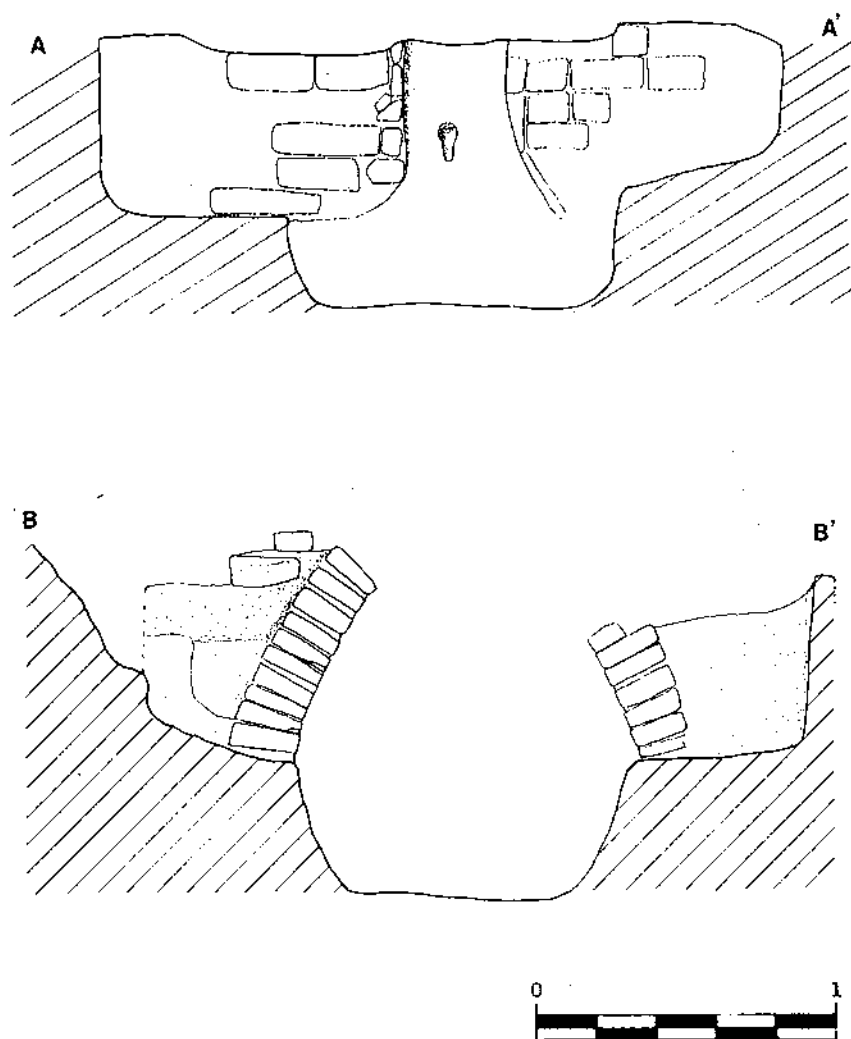
Planta general del forn ceràmic localitzat en els Camps 24/25.

Com hem pogut veure els quatre jaciments identificats en els terrenys del Circuit i Laboratori de l'Automòbil de Catalunya mantenen unes pautes de situació similars: sobre els vessants d'una petita elevació del terreny o en la mateixa plana i, generalment, al costat d'un curs d'aigua. Les distàncies entre ells, considerades respecte al jaciment de l'Albornar que, tant per la densitat de ceràmica en superfície com per les estructures documentades en l'excavació, és el nucli de major entitat en la zona considerada, oscil·len entre els 450 metres lineals (Camps 14/15) i els 1.800 metres (Mas d'En Busquets).

La degradació de les restes, resultat de la fragilitat de la pròpia estructura i de la incidència de les intervencions agrícoles posteriors, constitueix un seriós impediment a la seva definició física, funcional i cronològica. En el cas del jaciment de l'Albornar, on s'han exhumat les restes més notòries, es van documentar diverses estructures d'habitació i emmagatzematge de productes agrícoles que posen de manifest la seva base econòmica. Quant a la cronologia, com ja hem vist anteriorment, només en el jaciment de l'Albornar es documenta una fase anterior a finals del segle III/principis del II a. C. Tant la segona fase com la datació dels altres jaciments excavats semblen iniciar-se, malgrat la manca de dades dels nivells fundacionals, al segle II i perdurar fins a un moment indeterminat del segle I a. C.

Els quatre jaciments s'imbriquen dins del model d'assentament rural dispers que ja ha estat definit en aquesta zona durant l'etapa ibero-romana (MIRET/SANMARTÍ/SANTACANA 1984 i 1987, PREVOSTI/SANMARTÍ/SANTACANA 1987) i en zones properes com l'Anoia (ENRICH 1987). En concret, aquest autors plantegen una distribució jerarquizada dels nuclis seguint un esquema radial. Dins d'aquest esquema, el poblat ibèric de Darró o Adarró (Vilanova i la Geltrú, el Garraf) actuaria com a nucli central d'una zona que inclouria dins de la seva òrbita d'influència nuclis de segona categoria, cas del poblat de l'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès), i nuclis de tercera categoria que correspondrien als petits assentaments rurals localitzats dintre d'un cercle d'entre 10 i 15 quilòmetres de radi (entre d'altres l'Argilera, Ca l'Artur, Turó dels Joans, Camí de Montpeó, etc.). Seguint aquest model els jaciments localitzats a l'Albornar formarien part d'aquesta darrera categoria i estarien situats en el límit nord-oest del radi d'influència de Darró.

Les característiques que es relacionen com a pròpies d'aquests establiments rurals coincideixen perfectament amb les que hem pogut

Seccions del forn ceràmic.

documentar en els quatre jaciments considerats: establiments de reduïdes dimensions, amb àrees de dispersió de ceràmica no superiors als 1.000 metres, situats en moderades elevacions del terreny, arran d'un corrent d'aigua i separats per distàncies que oscil·len entre els 500 i 1.000 metres. De tota manera, no creiem que es pugui definir d'una manera unitària i homogènia a tots els nuclis afectats per aquesta qualificació, sinó que cal plantejar, a nivell hipotètic, l'existència de relacions jeràrquiques d'ordre menor en el seu si. En la zona considerada, aquest paper de preeminència seria ostentat pel jaciment de l'Albornar, mentre que els restants estarien relacionats (en uns termes de molt difícil definició) amb aquest o amb un altre situat fora de la zona.

Especialment interessant és el cas del jaciment de l'Argilera (Cala-fell), tant per la seva proximitat geogràfica com per les seves característiques estructurals i cronològiques força similars al jaciment l'Albornar (SANMARTÍ/SANTACANA/SERRA 1984). En aquest jaciment de l'Argilera es van localitzar dues sitges datables amb anterioritat a mitjan segle IV a. C. i la part posterior d'un establiment rural dedicat a l'elaboració d'oli i al tractament del blat, datable en el segle II a. C.

Vista general del forn ceràmic localitzat en els Camps 14/25.

La desaparició d'aquests establiments a mitjan o durant la segona meitat del segle I a. C., data que coincideix, aproximadament, amb la proposada per a altres jaciments de característiques similars de la zona (MIRET/SANMARTÍ/SANTACANA 1987) suposa un canvi en l'organització del model d'explotació agrícola, concretat en la implantació d'unitats de producció agràries (*villae*) amb millor capacitat de resposta davant de les noves necessitats econòmiques plantejades a partir de finals del període tardo-republicà. Aquesta concentració de recursos esdevindria un factor desestabilitzador de la rendibilitat econòmica dels petits establiments rurals, que derivaria en la desaparició de la major part d'ells.

BIBLIOGRAFIA

- BERMÚDEZ, A.; MASSÓ, J.: «El horno cerámico del Barranc de la Premsa Cremada (Botarell, Tarragona)», *Butlletí Arqueològic*, època V (1984-1985), núms. 6-7, Tarragona, pàgs. 63-106.
- BERMÚDEZ, A.; JUAN TOVAR, L.C.: «El forn ibèric de Fontscaldes, primer objectiu del Programa Oficina a Catalunya», a XXX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos de Catalunya, Valis 1987.
- CATALÀ BENACH, B.: *Masies. Història. Dibuixos. Detalls de construcció i decoració. La Bisbal del Penedès i rodalies*, Sant Sadurní, 1987.
- BENET, C.; BURÉS, L.; CARRETÉ, J.M.; FÀBREGA, X.; MACIAS, J.M.; REMOLÀ, J.A.: (CODEX SCCL), «La intervenció arqueològica en el circuit de proves de l'Albornar (Baix Penedès)», *Revista d'arqueologia de Ponent*, 2, Lleida (en premsa).
- CUOMO DI CAPRIO, N.: «Proposta di Classificazione delle fornaci per ceramica e laterizi nell'area italiana, della preistoria a tutta l'epoca romana», a *Sibrium XI* (1971-72), pàgs. 371-461.
- DUHAMEL, P.: «Morphologie et évolution des fours céramiques en Europe Occidentale - protohistoire, monde celtique et Gaule romaine», a *Acta praehistorica et Archaeologica* 9-10 (1978-79), Berlin, pàgs. 49-76.
- ENRICH, J.: «Evolució dels models d'assentament i pautes econòmico-culturals del poblament ibèric i romà a la Conca d'Òdena (Anoia)», Jornades internacionals d'arqueologia romana (Granollers, 5-8 de febrer de 1987), *Documents de treball*, Granollers 1987, pàgs. 13-21.
- GORGES, J.-G.: *Les villas hispano-romaines*, París, 1979.
- KEAY, S.J.; CARRETÉ, J.M.; MILLET, M.: «Ciutat i camp en el món romà», *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*, Barcelona, 1989, pàgs. 121-129.

- LE NY, F.: «Les Fours de Tuiliers Gallo-Romains», *Documents d'Archéologie Française* 12, Paris, 1988.
- MIRET, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J.: «Distribución espacial de núcleos ibéricos: un ejemplo en el litoral catalán», *Arqueología Espacial. Coloquio sobre distribuciones y relaciones entre los asentamientos*, Teruel, 1984, vol. 4, pàgs.173-186.
- MIRET, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J.: «La evolución y el cambio del modelo de poblamiento ibérico ante la romanización: un ejemplo», a *Coloquio sobre los asentamientos ibéricos ante la Romanización* (Madrid, 27-28 de febrero de 1986), Madrid, 1987, pàgs. 79-88.
- «Inventario Nacional de Folios Arqueológicos», *Noticiario Arqueológico Hispánico I*, Madrid, 1952.
- Prevosti, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J.: «Algunes hipòtesis sobre els objectius i estratègies de la colonització romana a la costa central de Catalunya», *Jornades internacionals d'arqueologia romana* (Granollers, 5-8 de febrer de 1987), *Documents de treball-1*, Granollers, 1987, pàgs. 85-93.
- SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J.; SERRA, R.: *El jaciment ibèric de l'Argilera i el poblament protohistòric al Baix Penedès*, Quaderns de treball núm. 6, Barcelona 1984.
- JUAN TOVAR, L.C.; BERMÚDEZ, A.; MASSÓ, J.; RAMON, E.: «Medio natural y medio económico en la industria alfarera: el taller iberorromano de Fontscaldes (Valls, Alt Camp, Tarragona)», a *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núms. 8-9 (1986-87), pàgs. 59-85.
- JUAN TOVAR, L.C.: «Los talleres cerámicos de época romana en la provincia de Tarragona: Estado de la cuestión», *Acta Arqueológica de Tarragona II* (1988-1989), Tarragona, pàgs. 13-17.